

higgadt kompozíció arányait, a fel-felburjánzó idegen elemek pedig nem vesznek olyan irányt, hogy az megkérdőjelezhetné Szentkuthy prózájának regény mivoltát.

FEKETE J. József

## A LELKIISMERET FRONTÁTTÖRÉSE

Antonije Isaković: *Tren 2* (Kazivanje Čeperku). Prosveta, Belgrád, 1982

Nem kis várakozás előzte meg a könyv megjelenését, aggodalmak, találgatások. Isaković regénye ugyanis, amint annak időnként hírért vehettük, nem minden nehézség nélkül vált könyvvé. Kéziratának első változatát a kiadó elutasította, ennek eredménye a mostani átdolgozott változat, ez azonban szerencsére nem csonkítást jelent, hanem kiegészítést, a mindenképpen kényesnek számító téma több oldalról történő megvilágítását, összességében tárgyilagossabb megmutatását.

Nem meglepő egyébként a kezdeti aggályoskodás, sőt a könyv megjelenésével szembeni bizonyos ellenállás sem. Figyelembe véve ugyanis, hogy a regény tárgyát a Tájékoztató Iroda emlékezetes határozata utáni helyzetben létrejött, Goli Otok néven ismert büntetőtábor hosszú ideig tabunak számító témája képezi, végső fokon az lett volna furcsa, ha nem kerül sor ilyenféle ellenállásra. Ami azonban érthető, sőt másképp nem is igen képzelhető el, nem bizonyos, hogy indokolt is egyúttal. Isaković műve ugyanis tagadhatatlanul fájó pontokat érint, feltár, leleplez, sőt bizonyos értelemben igazságot szolgáltat, ez azonban semmiképp sem jelenti az akkori jugoszláv álláspont valamiféle átértékelését vagy bírálását, még kevésbé pedig a Jugoszlávia elleni hajsza holmi „rehabilitációját” természetesen. Ezt ugyanis végérvényesen helyére tette már a történelem, lényegében pedig helyére tették maguk az „ellenfelek” is. Következésképpen, hogy annak idején kinek volt igaza, semmiképp sem képezheti már vita tárgyát. Annyira nem, hogy bizvást mondhatjuk: ennyire egyértelműen az igaz oldal ritkán különíthető csak el az igaztalantól a történelemben.

Lévn azonban szó történelemről, s az eseményeket illetőleg történelmi arányokról is, végeredményben az igaz oldalon belüli igazságtalanságok megléte is természetesnek könyvelhető el. Lényegében mindaz tehát, ami abból a tényből veszi eredetét, hogy — amint a könyv utószavát író dr. Đorđe Knežević megfogalmazza — a Tájékoztató Iroda határozatát tárogatókkal szemben annak idején bizonyos „adminisztratív eljárásokra” is sor került, illetve, hogy ezek a személyek „az Adriai-tenger magányos, táborokká alakított szigetein töltötték büntetésüket”. Vagy amint azt maga Isaković mondotta a belgrádi *Književne Novine* 1982. április 8-i számában megjelent interjújában: „Sztálinista módszerekkel számoltunk le

a sztálinizmussal." Ami egyébként ugyancsak természetesnek tűnhet — legalábbis amennyiben a történelem törvényszerűségeit tekintjük „természetesnek”, lényegében mindazt tehát, ami a dolgok mivoltából fakadóan, sok mindennek mondható inkább, csak humánusnak nem. Tekintve, hogy a történelem (vagy a forradalom) „nem majális”, továbbá, hogy egy büntetőtábor sem lehet „léánynevelő intézet” tudvalevőleg.

Ilyenféle nagyon is felelősségelhárító megállapításokkal azonban lehetetlen beérni. Írói becsületességgel, alkotói érzékenységgel megáldottan (vagy megverten) legalábbis semmiképpen sem. Ez ugyanis egyedül a „cinkos hallgatást” jelenthetné csak. Végső fokon a „miért?” kérdésnek fel nem tevését. Sőt a történelem közelképbeni, emberi sorsokra, egyéni tragédiákra történő lebontásáról való lemondást is egyúttal. Eltekintést mindattól, ami Isakovič műve esetében nem is pusztán kérdésfeltevést jelent, hanem választ is egyben.

Még ha ez a válasz, Isakovič sajátos, tisztán irodalmi-elbeszélői eszközeinek köszönhetően, szerencsére nem készen adott, hanem bennünk olvasóinkban áll össze, s kényszerít egynémely megállapítás, konklúzió megételére.

Vagy inkább újabb kérdések feltevésére.

Aligha önkényesen hozva előtérbe a hit fogalmát. Vagy akár a fanatizmus kérdését, amely megnevezést itt, a forradalmi harc szempontjai felől közelítve hozzá, nem kell okvetlenül elmarasztaló értelemben használnunk. Arra gondolva, hogy a forradalmi hit, a világ megváltoztatásának akarása, a fejlődés egy bizonyos szakaszában, illetve a tudat egy meghatározott szintjén, elkerülhetetlenül a vezetésbe, vagy éppen a csálhatatlan vezető egyéniségbe, a „karizmatikus vezérbe” vetett feltétlen bizalomban nyilvánult meg, gyakorlatilag, a cselekvés szintjén pedig a vak engedelmességre való kötelezettség érzésében jutott kifejezésre. Abban tehát, amit a hatékonyság, az ütőképesség érdekében, a forradalom vezetése tudatosan is igyekezett beleoltani a forradalom harcosaiba, tagadhatatlanul létre is hozva bennük egyfajta kételymentes meggyőződést arra vonatkozólag, hogy mit, illetőleg *kit* kell követni. Ami az adott körülmények szempontjából hasznos, sőt nélkülözhetetlen is lehet, mégha vitathatatlanul a személyiség autonómiájának feladását is jelenti annak minden veszedelmével egyetemben. Ez a veszedelem viszont éppen a vizsály, a „kizma” bekövetkeztekor jut kifejezésre, s válik dilemmák okozójává. Olykor már-már „ikonolátriai” szintre redukálódottan állítva választút elé, nemegyszer azonban az internacionalizmus kötelezettségének helytelen értelmezése rejtette a csapdát magában. Amiótt az is nyilvánvalónak tetszik, hogy az egyik vagy másik állásfoglalás nem jelentett okvetlenül vízvonalat a személyes (morális és intellektuális) értékek szempontjából is. Tévedni vagy „megtévedni” tehát nem feltétlenül jelentett a szó etikai értelmében árulást is egyúttal — legalábbis nem akkor, ha ezt a különben is rendkívül nehezen körülhatárolható, sőt feudá-

lis gyökerekből táplálkozó fogalmat önös érdekből fakadó tetteként definiáljuk. Annál inkább eleve ilyennek tetszett azonban a kiátkozásra mondott igen az ellene fellépők szemében, s ebben, Isaković könyvének tanúságtétele szerint, alighanem éppen az árulás mitikus felfogásának, patriarchálisan hagyományos értelmezésének is része lehetett. Főleg a fellépés milyensége, a büntetőtelepen meghonosított bánásmód, az ott alkalmazott átnevelés eszközeinek tekintetében. Túl azon, hogy nevelést vagy átnevelést illetőleg legkevésbé akkor táplálhatunk reményeket, ha a neveltek egyúttal kiszolgáltatottjai is a nevelőknek, mivel a megbélyegzettség így eleve meghatározója is már a nevelői hozzáállásnak, nemegyszer pedig a megalázás vagy a brutalitás apropója is lehet. Így alakul ki a bűvös kör: megbánás és beismerés elvárása az egyik részről, aminek a másik rész, valóságosan elkövetett tettek híján, sok esetben képtelen eleget tenni.

Ezt illetőleg Goli Otok — amint arra tanulmányában (*Književne Novine*, 1982. április 8.) Predrag Palavestra is utal — kétségtelenül a „Gulag” rokona. Úgy képezve egyfajta „antigulagként” a „gulag-jelenség” részét, hogy annak okozata is egyben. Abból fakadóan, hogy azzal a világgal szembeni védekezés egyik eszközeként jött létre, amelynek terméke volt a „gulag-szigetcsoport” is.

Ezért látszik most már esztétikai kérdésként is felvethetőnek, mennyire sorolható Isaković regénye a Szolzsenyicin- vagy Karlo Štajner-féle lágerirodalomba. Függetlenül attól, hogy dokumentumjellegű művel van-e dolgunk, vagy pedig, mint Szolzsenyicin *Első köre* és *Rákélinikája* esetében, „szépirodalmi” alkotásokkal. Amelyekkel kapcsolatban az idézőjelet a két szóban forgó regény „alfikciós” mivolta, megéltéssel azonos fokú hitelessége indokolja mindenekelőtt.

Isaković viszont, a fent nevezett szerzőkkel ellentétben, nem tartozik a „pokoljártak” sorába. Sosem volt Goli Otokon, úgyhogy tárgyát sem közelítheti meg hozzájuk hasonló módon. Nem hagyhatja figyelmen kívül, hogy éppen az ilyenfajta irodalomban, az ide sorolható művekben megmutatott emberi szenvedés és megaláztatás követeli meg irodalmi anyagként leginkább a személyes átéltség hitelesítő pecsétjét, illetve túri meg legkevésbé a „megjátszottságot” — akkor is, ha az alkotónak egyébként meglennének az eszközei kellő intenzitású mimézishez. Itt ugyanis az átéltség hiányának kérdése már-már etikai dilemmát is magában hordozva válik a tárgy másfajta megközelítését illetőleg esztétikai követelménnyé. Akár még Isaković korábbi ábrázolóeszközeihez viszonyítva is. Régebbi, közvetlen élményekből táplálkozó háborús tárgyú írásai, többnyire tragédiába ívelő „partizántörténetei” ugyanis, fogantatásuk folytán, nem igényelték azt a közvetettséget, amely itt a regényanyag demonstrálását, illetve a mű felépítését alapvetően meghatározza. Mindenképpen nyilvánvaló ugyanis, hogy elsősorban tárgyának közvetett megismerése készítette a szerzőt olyan elbeszélő hős megalkotására, aki,

magá sem tartozva az egykori elítéltek sorába, nem személyes élményeiről beszámolva válik a narrátori szerepkör hordozójává. Így lesz érthető csak, hogy az elbeszélő, akinek személyéről annyit tudhatunk meg mindössze, hogy foglalkozását tekintve hajós, és hogy még a telet is egy Szávan veszteglő uszályon tölti, voltaképpen egyfajta felderítői szerepet tölt be, s e minőségben igyekszik az egykori elítéltek sorsával megismerkedni, hogy azután ilyen irányú nyomozásának eredményeiről számoljon be meséi során hallgatójának. Annak a Čeperkónak, aki annyira a mesék „címzettjeként” léteznek csak, hogy azt is hihetnénk róla, mindössze az elbeszélő képzeletének lakója csupán. Úgyhogy a narráció így kétszeresen is közvetetté lesz: egyrészt az elbeszélő találkozásaival ismerkedhetünk meg az egykori elítéltekkel vagy azok hozzátartozóival csupán, hogy azután az ő beszámolóikból értesülhessünk a táborban törtétekről, illetve az odavezető út előzményeiről és okairól, valamint a meghurcoltatás utólagos, többnyire tragikus következményeiről egy-egy megmutatott emberi sors lezárásaképp — úgy, ahogyan azt az elbeszélő végül is továbbmeséli „alvás közben is figyelni tudó” fiktív hallgatójának.

Ilyen keretbe építetten bontakozik ki többek közt Toma alakja, aki pályafutása elején Párizsban a spanyol polgárháborúba igyekvő jugoszláv önkéntesek egyfajta összekötőjeként tevékenykedik, egyben pedig a valk engedelmesség hirdetőjeként is mutatkozik meg, hogy később, a szigetről való szabadulása után, már csak az öngyilkosság jelentsen számára menekülést a magány szorításából, Valjar figurája, aki a testi gyötrelmek elviselésére képes ugyan, de a megalázottság tudata végül is paranoid üldözési mániába kergeti, vagy az októberi forradalom hatására londoni tartózkodása során kommunisztává váló Brana Vršićé, akit végül tulajdon apja, az idős pap is árulónak bélyegezve utasít ki otthonából. Ugyanilyen eszközök révén ismerkedhetünk meg azonban Božo Krljával is, a tengerparti házában visszavonultan élő nyugdíjas nyomozóval, aki — amint az hátrahagyott feljegyzéseiből kiderül — először ugyan leköpi elítélteként szeme elé kerülő egykori harcostársát, titokban azonban pénzzel támogatja annak feleségét, majd őt magát is, ami a bűnüldözői szerepkörbe kerültek drámáját, belső meghasonlottságát érzékelteti itt végeredményben. Voltaképpen pedig az egyoldalúság veszélyétől való szabadulást biztosítja az író számára, annak elkerülését, hogy tárgyát kizárólag az áldozatok felől közelítse meg. Ennek a törekvésnek jegyében iktatódik be a regénybe, ugyancsak Krlja feljegyzéseinek részeként, az az 1921-es kronstadti felkelésre vonatkozó szovjet sajtóanyag, melynek segítségével a szerzőnek végső fokon a sztálinizmus genezisére sikerül rátapintania — akkor is, ha ez a szándék itt némileg talán túlságosan is szembeütően s a könyv hangvételének bizonyos fokú megtörése árán jut kifejezésre. Annál inkább elgondolkoztatónak mondhatók ezeknek a naplójegyzeteknek azok a részei, amelyek fejlődésünk kezdeti, „sztálinista szakaszának” egyes jelenségeit villantják föl, mint amilyen a köte-

lező terménybeszolgáltatással kapcsolatos értékezetek jegyzőkönyvszerű bemutatása, vagy az az ezekhez kapcsolódó félelmetes kép, amelyben az elkobzott, majd étlen-szomjan sorsukra hagyott sertések egymást répik szét; ez a leírás a maga véres szörnyűségével, már-már a szimbólum erejével hat. Ugyanennyire önmagán túlmutató a könyv zárófejezete is, ahol az elbeszélő észrevétlen hallgatóként egy egykori fogoly és egy egykori nyomozó kocsmái beszélgetésének válik fültanújává. Ez az el-elakadó, majd újrakezdődő, „áthallásokban” gazdag és több szólamú párbeszéd olyképpen lesz a regény problematikájának valamiféle összegezése, hogy nem jelenti egyben annak megnyugtató lezárását is — ellenkezőleg, sokkal inkább továbbgondolásra serkentő nyitvahagyását.

Ugyancsak az említett közvetett tárgymegközelítésből ered különben, az elbeszélő „anyaggyűjtő” szerepéből szervesen adódó novellafűzér-jelleg mellett, a könyv sajtósága, helyenként körvonalakat oldó legenda-szerűsége, ami azonban sohasem jelent holmi ködösítést is. Isaković téma-felvetése ugyanis ennél mindenképpen direkter, amiért is az ábrázoló-eszközök bizonyos homályossága sohasem jelent holmi, a „zöld fény” érdekében alkalmazott többértelműséget, sokkal inkább a mélység érzete fokozásának szolgálatában áll, legkevésbé pedig az „anyag” hitelességet teszi kérdésessé. Amiért is a szóban forgó legendaszerűség funkciója nyilvánvalóan a problematika pusztán látszólagos meghaladottságának hangsúlyozása, úgyhogy Goli Otok világa ennek folytán valahogy úgy elevenedik meg, ahogyan egy számunkra kínos, lelkifurdalást okozó élmény támad fel bennünk, olyan eseménye életünknek, amelyre nem szívesen emlékszünk, tőlünk telhetően igyekszünk is a feledés sötétjébe szorítani, éppen csak képtelennek bizonyulunk rá. E képlet jegyében válik ugyanis az elbeszélő alakja nem csupán az író alteregójává, hanem a társadalmi lelkiismeret egyfajta inkarnációjává is egyúttal, úgy is mondhatnánk, a társadalom önismereti igényének megtestesülésévé. Végső fokon azzá, akinek szavát Čeperko nem bizonyos, hogy hallja — talán mert nem is akarja meghallani. Ebben a minőségben pedig mintha csak azt a magatartást jelképezné, amit a szerző már említett interjújában a „középszer önvédelmeként” határozott meg.

Magas fokú művészi értékei mellett ugyanis Isaković regénye legfőképpen ennek leírása szempontjából tekinthető frontátörésnek a jugoszláv irodalomban. Társadalmi-történelmi önismeretünk további elmélyülését tekintve, remélhetőleg jelentős mérföldkőnek is.

VARGA Zoltán